GENERAL VEYSƏL ÜNÜVAR

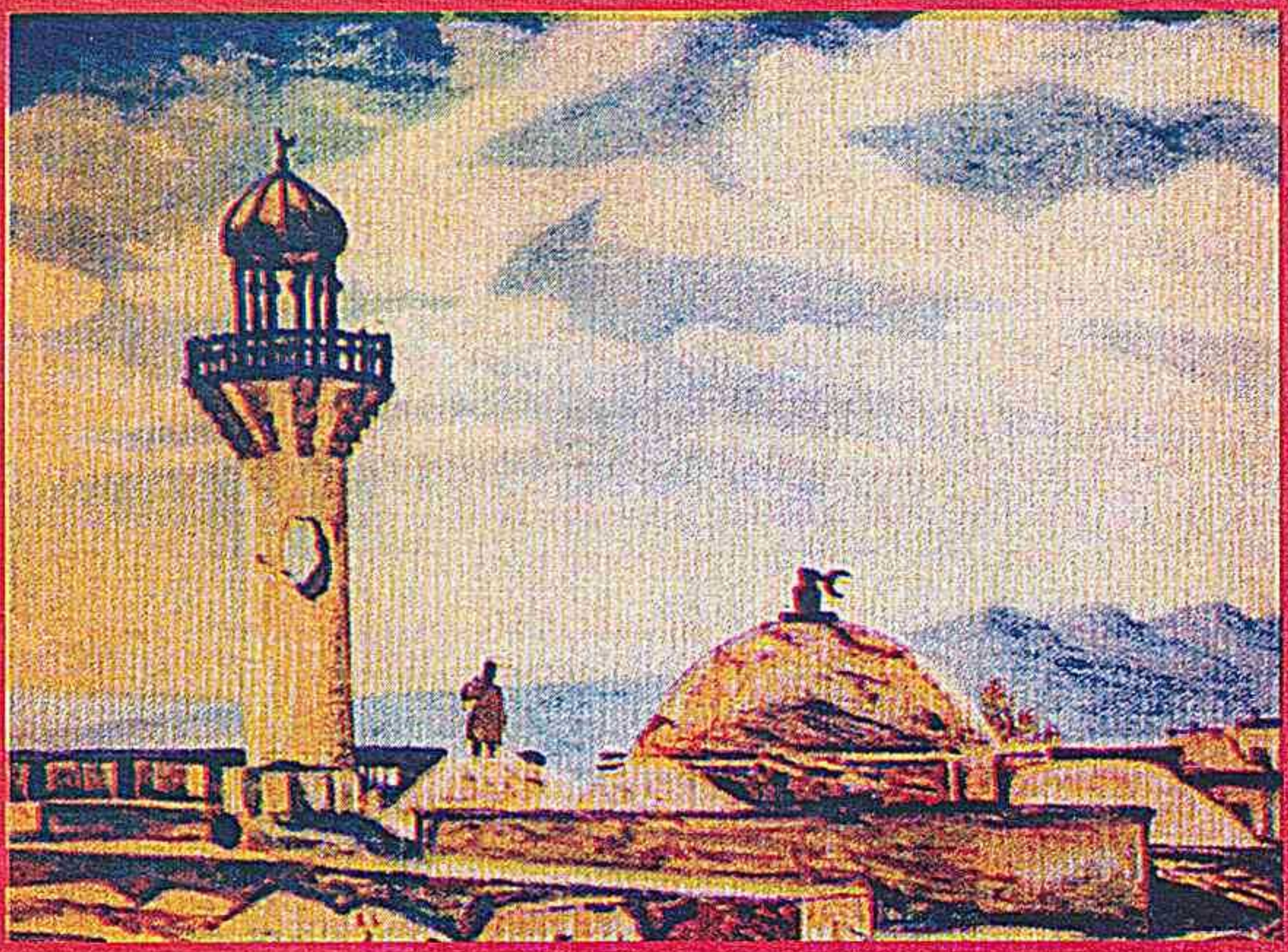

NAXÇIVAN: TƏLATÜM VƏ BURULĞANLAR

(1920-1921)

GENERAL VEYSƏL ÜNÜVAR

Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu
Mustafa Kamal Atatürkün anadan
olmasının 125-ci ildönümünə

NAXÇIVAN:
TƏLATUM VƏ BURULĞANLAR
(1920-1921)

NAXÇIVAN - 2006

Elmi məsləhətçi:
İsa HƏBİBBƏYLİ,
akademik

Elmi redaktor:
İsmayıl HACIYEV,
akademik

Türkiyə türkcəsindən çevirən və
ön sözün müəllifi:
Əbülfəz Aman oğlu QULİYEV,
filologiya elmləri doktoru

General Veysəl Ünüvar. Naxçıvan: tələtüm və burulğanlar (1920-1921). 104 s.

Kitabda türk istiqlal hərbinin fəal iştirakçılarından olmuş general Veysəl Ünüvarın (1884-1955) xatirələri verilmişdir. O, 1918-ci ildə Naxçıvana gəlmiş Kazım Qarabəkir paşanın başçılıq etdiyi türk ordusunun tərkibində torpağımızın erməni quldurlarından təmizlənməsində iştirak etmiş, daha sonra 1920-1921-ci illərdə Türkiyə Cümhuriyyətinin fövqəladə nümayəndəsi sifətilə burada yaşamışdır.Veysəl Ünüvarın xatirələri Naxçıvan tarixinin az öyrənilmiş səhifələrinin araşdırılmasında önəmli bir qaynaqdır. Kitab tarixçilər və xalqımızın qəhrəmanlıq keçmişi ilə maraqlanan bütün oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4700000000
053

© "Əcəmi" 2006.

ÖN SÖZ

Azərbaycan tarixinin yeni mərhələsi müstəqillik dövründən başlanır. Ölkəmiz süverenliyinə qovuşduqdan sonra vətənimizin tarixi milli ideologiyamızın tələbləri əsasında yenidən öyrənilməyə başlamışdır. Bu baxımdan vətən tarixi içərisində bölgəmizin tarixi sovet hakimiyyəti illərində xüsusilə birtətərəfli şəkildə nəzərdən keçirilmiş, bu tarixin bəzi səhifələrinin işıqlandırılması, arxiv materiallarının içtimaiyyətin mühakiməsinə verilməsi üzərində yasaq qoyulmuşdu. Bu səbəbdən də Naxçıvan tarixinin, xüsusilə onun XIX-XX əsrlərinin tarixinin yazılması yarıtmaz şəkildə aparılmışdır. Bu istiqamətdə görülmüş ilk mühüm işlərdən biri 1990-cı illərdə Naxçıvan Muxtar Respublika Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun 24 mart 1996-cı il tarixli sərəncamı ilə həmin ilin 11-13 iyulunda Naxçıvan şəhərində təşkil edilmiş "Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan" beynəlxalq simpoziumunun keçirilməsi olmuşdur.Bu genişmiqyaslı elmi tədbir Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarının çoxəsrlik tarixinin ideoloji meyllərdən uzaq, tam, bütöv və obyektiv mənzərəsini yaratmaq baxımından geniş imkanlar açmışdır. Bundan az sonra Naxçıvan diyarının XX əsrin əvvəllərindəki siyasi tarixinə işıq tutan "Muxtariyyat ərəfəsində Naxçıvan" kitabı Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Qeyrət" nəşriyyatında nəşr olundu.Türkiyə Cümhuriyyəti Ərzurum Atatürk Universitetinin professoru Ibrahim Ədhəm Atnurun bu monoqrafiyası Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun tövsiyyəsi ilə çap olunmuşdur. Naxçıvan tarixinin milli ideologiya əsasında öyrənilməsində son dövrlərdə əlavələrlə təkmilləşdirilərək yenidən nəşr olunmuş iki cildlik "Naxçıvan Ensiklopediyası" da mühüm rol oynamışdır.

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarında baş vermiş hadisələrə,xüsusilə erməni zülmü və türk ordusunun bölgəni erməni işgalçılardan xilas etməsi fəailiyyətlərinə işıq tutması baxımından türk generalı Veysəl Ünüvarın 1948-ci ildə İstanbulda nəşr edilmiş kitabı mühüm əhəmiyyətə malikdir. "Naxçıvan:tələtüm və burulğanlar (1920-1921)" adlı xatirələr kitabında dövrün bir sıra siyasi və tarixi hadisələrinə, bu hadisələrin bilavasitə iştitirakçısı olmuş türk sərkərdəsinin baxışı, hadisələrə fərdi münasibəti öz əksini tapmışdır.

Veysəl Ünüvar 1884-cü ildə Ərzincanda anadan olmuşdur. Hərbi məktəbdə oxumuş, hərbi təhsil almışdır. Türk İslam Ordusunun tərkibində Yəmən müharibəsində, birinci dünya müharibəsində iştirak etmiş, ondan sonra qurtuluş savaşında cəbhələrdə fəallıq göstərmiş və Kazım Qarabəkir paşanın ordusunun tərkibində 1918-ci ildə Naxçıvanın erməni işğalından azad edilməsi uğrunda vuruşmuş, bölgəni yaxından tanımışdır.

23 aprel 1920-cil də Türkiyə Böyük Millət Məclisinin açılması və Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsı, Qızıl Ordunun da regiona gəlməsi, şübhəsiz, türk-sovet münasibətlərinin də dönüş nöqtəsini təşkil etmişdi. TBMM-nin sədri Mustafa Kamal paşa Sovet Rusiyası hökumətinə ilk rəsmi təklif hazırlamış və ünvanına çatdırılmasını Kazım Qarabəkir paşaya tapşırmışdır. Amma Bakıya getmək üçün daha əlverişli olan Batum yolu təhlükəli və bağlı olduğundan Kazım Qarabəkir paşa bu sənədləri Naxçıvan yolu ilə Azərbaycana göndərmək üçün lazımı tədbirlər gördü. Bu tapşırığı yerinə yetirmək məqsədilə 11-ci diviziya qərargah əməkdaşı Veysəl bəy ilə leytenant Kamil bəy və Cəlal bəy 1920-ci il may ayının 6-da Bəyaziddən çıxaraq Naxçıvan üzərindən keçmək surətilə Bakıya yola düşdülər. Ancaq yolda ikən aldıqları əmrə əsasən Veysəl bəy Naxçıvanda qaldı, Kamil və Cəlal bəy isə yola davam etdilər. Mayor

Veysəl Ünüvar elə bu dövrdən etibarən bir müddət öz taleyini türk-sovet münasibətlərinin qurulmasında mühüm bir körpü rolunu oynayan Naxçıvan diyarı ilə bağlamışdır. Bu bölgə Ermənistana qarşı hərbi üstünlüyün təmin edilməsi baxımından mühüm bir strateji əhəməyyət daşıdığından və Azərbaycana açılan yeganə türk koridoru olduğundan hələ 1918-ci ildən Türkiyə və Azərbaycan hakim dairələrinin diqqətini cəlb etmişdi. Naxçıvan sanki yeni bir missiyanı yerinə yetirməyi öz üzərinə götürmüşdü.

Kazım Qarabəkir paşa bölgənin erməni nəzarətindən çıxması və Azərbaycana bağlanması üçün bolşeviklərlə əlaqələrin genişləndirilməsini çox mühüm hesab edirdi. Kazım Qarabəkir paşa 16 iyul 1920-ci il tarixli teleqramı ilə Naxçıvandakı türk hərbi hissəsinin müfəttişi olan Veysəl bəyə tapşırmışdı ki, bolşeviklərlə səmimi münasibət yaradılmasına xüsusi əhəmiyyət versinlər. Bolşeviklərlə yaxın əlaqə o zaman yardıma ehtiyacı olan Türkiyə Cumhiriyyəti üçün çox əhəmiyyətli idi. İlk vaxtlar bölgədə türk ordusunun müfəttişi sifətilə bulunan mayor Veysəl bəy iyul ayının əvvəllərində Naxçıvandakı bolşevik qüvvələrinin və yerli əhalinin dəvətilə erməni basqınlarının qarşısını almaq üçün böyük bir hərbi hissə ilə Araz çayını keçərək Sahtaxtı məntəqəsindən bölgəyə gəldi. Oktyabr ayında isə Veysəl bəy yeni yaradılan Naxçıvan Müdafiə Komitəsinin sədri təyin olundu.Veysəl bəy eyni zamanda Naxçıvanın sərhədlərini erməni hücumlarından qorumaq üçün hərbi işi genişləndirdi, səfərbərlik elan etdi, hərbi tribunal yaratdı.Veysəl bəyin bilavasitə başçılığı və hərbi istedadı sayəsində Naxçıvan bölgəsinin indiki sərhədləri noyabr-dekabr aylarında erməni quldurlarından tamamilə təmizləndi.Bundan sonra Veysəl bəy Naxçıvanda əmin-amanlığın bərqərar olması, təhlükəsizliyin təmin olunması üçün mühüm işlər gördü.

1920-ci ilin sonlarından başlayaraq bolşeviklər Ermə-

nistanda sovet hakimiyyətini qurduqdan sonra Naxçıvanı Ermənistanın tərkibinə qatmaq fikrinə düşdülər və Bahadur Vəlibəyovun başçılığı ilə bölgənin statusunu dəyişmək üçün ciddi iş aparmağa başladılar. Veysəl bəy Türkiyənin bölgədəki nümayəndəsi olaraq onların bu zərərli hərəkətlərinə qarşı mübarizə aparırdı ki, bu məsələyə kitabında da az- çox yer vermişdir. Bu əsnada əhalini sakitləşdirmək üçün Naxçıvana gəlmiş Behbud bəy Şahtaxtinski Vəlibəyovu yarıtmaz fəaliyyətinə görə hərbi inqilab komitəsinin sədri vəzifəsindən azad etdiyini elan etmiş və Naxçıvan camaatına müraciət edərək demişdi ki, siz torpağınızla bərabər öz müstəqilliyinizi istəyirsinizsə, burada güvənə biləcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə əsgərləridir. Xalq isə bu əsgərlər ətrafında möhkəmcə birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpaqlarınızı ancaq onlar qoruyacaq və bu ağır fəlakətlərdən qurtaracaqdır.

Bu işlərin yerinə yetirilməsində və Naxçıvanın qorunmasında Veysəl bəyin böyük xidmətləri oldu. Bütün bunlara görə də ona, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Türkiyənin Naxçıvandakı müvəqqəti fövqəladə nümayəndəsi statusu da verildi. Məhz Veysəl bəyin apardığı siyasi fəaliyyət sayəsində bölgənin ərazi bütövlüyü qorundu və bu xətt 1921-ci ildəki Moskva müqaviləsinin uyğun şərtlərlə imzalanmasına zəmin hazırladı.

Bu görkəmli sərkərdə bölgədə işlədiyi müddətdə baş vermiş hadisələri, müşahidələrini gündəlikdə qeyd etmiş və bu hadisələrin üzərindən bir neçə il keçəndən sonra o gündəlik əsasında xatirələrini qələmə almaq qərarına gəlmişdir. Beləcə mayor Veysəl Ünüvarın "İstiqlal harbimizde bolşeviklerle sekiz ay (1920-1921)" adlı kitabı meydana çıxmışdır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, akademik İsa Həbibbəyli kitabdan bəzi parçaları hələ 90-cı illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetində nəşr olunan "Fikir" qəzetində çap etdirmişdir.

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri budur ki, müəllif kitabının üz qabığında Naxçıvan Came məscidi minarəsinin Andranikin daşnak-erməni quldurları tərəfindən top gülləsi ilə vurulmasının görkəmli rəssamımız Bəhruz Kəngərli tərəfindən çəkilmiş rəsmini vermişdir. Mayor Veysəl Ünüvar sonralar Türkiyənin istiqlal hərbindəki bu və digər fədakar fəaliyyətlərinə görə Türkiyə Cümhuriyyətinin İstiqlal ordeni ilə təltif edilmiş, general rütbəsinə yüksəlmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, kitabın dilimizə tərcümə olunub işıq üzü görməsində mənə dəstəklərini əsirgəməyən Türkiyə Cümhuriyyətinin Naxçıvan baş konsulu İsmayıl Səfa Yücəərə, general-mayor Altay Mehdiyevə və polkovnik Cəlaləddin Bacanlıya dərin təşəkkürlərimi bildirməyi özümə borc bilirəm.

Bir məsələni də qeyd etmək istəyirəm. Kitabı dilimizə çevirərkən müəllifin özünəməxsus ifadə tərzinə rast gəldim. Diqqətimi çəkdi. Ona görə də tərcümə zamanı kitab sahibinin üslubunu qorumağa çalışdım.

İnanıram ki, general Veysəl Ünüvarın "Naxçıvan: tələtüm və burulğanlar(1920-1921)" adlı kitabı o dövr Naxçıvanının ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı bir çox qaranlıq məqamların üzərinə işıq salacaq, yeni məlumat və faktları ilə tədqiqatçıların marağına səbəb olacaqdır. Oxucular eyni zamanda xain və məkrli erməni qonşularımızın həmişə torpağımıza göz dikdiklərinin canlı, real mənzərəsi ilə tanış olacaq, eyni zamanda onların 1918-1921-ci illərdə dinc və sülhsevər yerli əhalinin–azərbaycanlıların başına gətirdikləri müsibətləri gözləri ilə görmüş bir sərkərdənin dili ilə hadisələrin inandırıcı şəkildə təsvirinin şahidi olacaqlar.

I

1919-CU İLDƏ VAN DOLAYLARINDA ÜMUMİ VƏZİYYƏT

Birinci dünya müharibəsində Osmanlı hökuməti məğlub olmuşdu. Ancaq millət məğlubiyyəti qəbul etmirdi. Xüsusən Şərqi Anadolu qaliblərin ədalətə zidd hökmlərinə, əməllərinə qarşı üsyan və qəzəb halındaydı.Bunu hiss edən doqquzuncu Ordu komandanı mərhum Yaqub Şevki paşa müqavimətin əksik olan vasitələrini bölgəyə gətirib çıxarana qədər atəşkəs şərtlərinə qarşı direndi. Təxminən şərqdəki ordunun iki illik ərzaq ehtiyacları ilə bərabər yurd-yuvalarına qayıdan mühacirlərə də kömək imkanlarını hazırladı. Qars, Ərdahan bölgələri bizim tərəfdən tərk edildikdən sonra itilaf* dövlətləri Vilson prinsiplərindən utandıqları üçün yerli türklərin istiqlalını tanıyırmışlar kimi davrandılar. Ayrı-ayrı balaca türk hökümətləri quruldu. Amma müştərək bir hökumət təşkil edilməsinə imkan verilmədi.

Digər tərəfdən Mosul ilə Qars bölgələri arasındakı sahədə on birinci Qafqaz diviziyamızın yerləşdiyi Van və Hakkaridə kürdləri üsyana qaldırıb müqavimət imkanını aradan qaldırmağa, ermənilərin istilaçılıq hərəkətlərini asanlaşdırmağa ciddi cəhd göstərirdilər.

Bütün cənub cəbhələrimizdə ingilislərin apardığı təbliğat ilə ermənilərin Iğdır cəbhəsində söylədikləri söz eyni idi:hər ikisi kürdlər ilə ermənilərin qardaş olduqlarını iddia edirdilər. Beləcə məqsədləri açıqca görsənir, bizim bir şey söyləməyimizə lüzum qalmırdı. Düşmənlərin sözünün mənasını əşirət ağaları, başçıları çox yaxşı başa düşdülər. İngilis-

---

* I dünya müharibəsində ittifaq dövlətlərinə qarşı birləşən İngiltərə, Fransa və Rusiyadan ibarət olan bir birliyə itilaf dövlətləri adı vetilmişdi. Türkiyə açısından itilaf dövlətləri deyildikdə I dünya müharibəsi sonunda və İstiqlal hərbi sırasinda Anadolunu bölgə-bölgə işqal edən,yunanlıları İzmirdən türklərə hücum etdirən üç dövlət anlaşılır *(Tərcüməçinin qeydi)*.

lərin istismar üçün (Mosul siyasi hakiminin) qızıllarına arxa çevirdilər. Cənub sərhəddimizi qoruyurdular. Təhlükə ancaq şərq tərəfdən gələ bilərdi.

Şərqdə, İranda kiçik bir əşirət rəisi Simiko hiyləgərliyi və cürətliliyi ilə qonşu əşirətləri soyğun məqsədilə öz ətrafında birləşdirmişdi. Bu adam ümumi hərbdən əvvəl bizə qarşı hərəkətlərə başlamış, müharibə zamanı isə vəziyyətin gedişinə uyğun olaraq bir neçə dəfə bizdən rusların tərəfinə və ruslardan bizim tərəfə keçmişdi. 1919-cu ilin əvvəllərində ölkəmizdə yenə oğurluq, soyğunçuluqla məşğul olmağa başladı. Bu adam ingilislərlə birləşə bilməzdi, çünki nəsturilərlə aralarında ağır və vahim bir qan davası vardı.* Ermənilərlə birləşə bilərdi. O zamankı İran hökumətinin isə qəribə bir halı vardı: müharibədən əvvəl baş verənlərdən xəbəri yox imiş kimi davranar və bunları Osmanlı hökumətinin üstünə yıxmaq üçün bəhanə axtarardı. (İran) ümumi hərb müddətində aradan çıxdı, müharibədən sonra isə bizdən 1960 il əvvəlki Part-Roma hüdudunu, yəni Fatih Sultan Məhmət dövründəki Fərat hududunu istədi və 1919-cu ildə qəbul etdikləri bir müqavilə ilə ingilislərin nəzarətinə keçdi. Ona görə də Simiko məsələsində İrandan bir himmət gözləmək olmazdı. Simiko ilə birbaşa görüşüb dil tapmaq mənə həvalə edildi. O gəlmədi. Öz yerinə Şeyxülislamı olan o tərəflərdəki Kürəsin adlı sünnü türkmən əşirəti mollası Siracəddin əfəndini Dir kəndinə göndərdi. Orada ona dünyanın və bizim vəziyyətimizi izah etdim, indi bizim istiqlalımız üçün dünyaya qarşı üsyan etmiş bir millət olduğumuzu, heç bir şeydən çəkinmədiyimizi uyğun bir şəkildə izah etdim. Bundan sonra Simiko ayağını bizdən kəsdi. İranda bir xanlıq qurmağa cəhd etdi. İran hökuməti təhlükəni gördü və Şərəfxana və Xoyda bir birlik saxlamağa məcbur

* 1918-ci ilin əvvəllərində Simiko Urmiyə nəsturi rəisi Mir Şasmunu pusquya salıb başının adamlari ilə birlikdə öldürmüşdü.Bunun üzərinə nəsturular də müsəlman kəndlərini qətliama uğradır, rəvayətə görə 10000 adam öldürülür.

oldu. Biz də bu bəladan xilas olduq, əsl düşmənlə məşğul olmağa başladıq.

1919-cu ildə Ərzurum konqresinin sonunda Kazım Qarabəkir paşa diviziya komandanına çatdırılmaq üçün mənə verdiyi şifahi əmri belə başlamışdı: "Hər tərəfdən mühasirədəyik, yalnız Azərbaycana açıq Naxçıvan pəncərəsi vardır, onun qapanmamasını istəyirəm".

II

BƏYAZİD-NAXÇIVAN-BAKI SƏYAHƏTİ

1920-ci ilin yazında ingilislərin qanadları altına aldıqları erməni hökumətinin istila təşəbbüslərinə qarşı şərq cəbhəsi komandanlığı müdafiə hazırlığı aldı. XI Qafqaz diviziyası da birliklərinin böyük bir hissəsi ilə Vandan Doğubəyazid stansiyasına gəlmişdi. Qafqazda Azərbaycanın, Ermənistanın, Gürcüstanın həqiqi vəziyyətləri, hələ Qafqazda bolşeviklərin quru qoşunlarının da olduğu, bizə qarşı necə bir siyasət izləmək niyyətində olduqları, Denikin tərəfdarı olan və Bakıdakı bolşevik hakimiyyətini yıxan ermənilər ingilislərin başımıza bəla edib etməyəcəkləri aydın deyildi. Sözün qısası, Şərq aləmindən bizim davamızın xeyirinə nə kimi amil və ünsürlərdən istifadə edilə biləcəyi haqqında doğru -düzgün bir məlumat əldə etmək məqsədilə Bakı ilə bir əlaqə yaratmaq lazım idi. Şərq cəbhəsi komandanlığı 11-ci Qafqaz diviziyası qərargah rəisinin xüsusi əmrlə Naxçıvan-Culfa yolu ilə Bakıya göndərilməsini əmr etdi. Verilən şifahi əmrdə bilavasitə bolşeviklərin ingilislərlə olan münasibətlərinin müəyyən edilməsinə çox əhəmiyyət verilirdi. Əgər qüvvələri varsa Hindistana, İraqa və hətta Misirə belə hücum edəcəkləri ehtimal olunurdu. Adı dəyişən rus dövlətinin imperialist siyasətinin dəyişməyəcəyinə o zamankı ali komandanlıq dairələrində mövcud olan qənaəti ifadə etməsi baxımından bu fikir diqqətəlayiqdi.

1920-ci il mayın altısında şəxsiyyətlərini illərdən bəri tanıdığım və təqdir etdiyim iş və yol yoldaşlarım leytenant Kamil və Cəlal bəylərlə Bəyaziddən hərəkət etdik. İran hüdudunda hərbi postumuz bizi qarşıladı. İranlılar bizim dürüstlüyümüzdən o qədər arxayın idilər ki, heç bir zaman hüdud mühafizəsi üçün hərbi tədbirə ehtiyac hiss etməmişdilər.

1918-ci ildə Təbrizdə hürriyyət şəhidlərinin anma mərasimində bir nitq söyləyən məşrutə partiyasının rəhbəri Hacı Mirzə Billuri İranın bu hüdud işlərindəki etinasızlığını bu sözlərlə tənqid etmişdi: Osmanlılar bizim canımız, ciyərimizdir. Ancaq orduları Culfadan keçərkən qabaqlarına çıxıb heç olmasa xoş gəldiniz deyən də olmadı.

İki il yarımdan bəri bu hüdudlarda olan əsgərlərimiz İranın bu yoxluğuna o qədər alışmışdılar ki, ön qaraul postunun onbaşısından qəsdən İran postunun yerini soruşduğum vaxt o çaşıb qaldı, heyrətini öz sözləri ilə belə ifadə etdi: İranın da postu olur..?

Qədim zamanlardan bəri məşhur olan Təbriz-Ərzurum karvan yolunun keçdiyi bu ərazidə biz keçməyə yol tapa bilmədik. Maşınımız araba kimi gedirdi. Bütün gecə yağış yağmış və hər tərəf bataqlığa dönmüşdü. Rusların müharibə vaxtı saldırdığı dəmir yolu tamamilə xarab olmuş,yollar kotanla sürülmüşdü. Beləcə ölkənin müdafiəsi baxımından əngəllər qurulmuşdu. Bu bölgədən keçən kənar, yad adamların bir bələdçiyə möhtac olmaması mümkün deyildi. Biz təxmini bir istiqaməti tutub gedərkən bir adam peyda oldu və Qafqaz mühacirlərindən olduğunu və bizə qulluq edəcəyini dedi. Təkid etməyimizə baxmayaraq təmənnasız bizə bələdçilik etdi, yəni Maku sərdarı bizi nəzarət altına aldı. Makuya yaxın Səngər köyündə bizi MaKU sərdarı adından Şəmsəddin xan qarşıladı. Onun əynində sırmalı rəsmi forması və gözəl bir faytonu vardı. Makuda sərdarın oğulları Abbas xan və Balıq xan tərəfindən qəbul edildik. Yemək zamanı məmləkətimiz və bolşeviklikdən bəhs etdik. Anadolunun bolşevik olduğunu eşitdiklərini dedilər.

İndi fikirləşirəm ki, o vaxtkı söhbətlərimiz çox avamcasına və məsumcasına və əsası olmayan boş sözlərimiş. Biz də onlar kimi bu məsələdə cahil idik. Elə bolşeviklər də bu vaxtlardakı ilk zəfərlərini xalqın tərəddüd etməsi və kom-

munizmin cürbəcür izah edilməsi, hər kəsin bu qarışıq dünyada bir xilaskar axtarmağa məcbur olması sayəsində qazanmışdılar.

Mayın 7-də saat 19-da sərdar bizi öz iş otağında qəbul etdi.Boyu enindən uzun, daha doğrusu, bir koridora bənzəyən bu otaqda o, iri bir stulda, ayaqlı bir dəmir sandıq qarşısında oturmuşdu. Lap qabağında sədəfli bir kitab dolabının önündə diz çökmüş bir katib sərdarın dediklərini yazmağa hazır vəziyyətdə gözləyirdi. Otağı iki dənə qırxlıq qaz lampası işıqlandırırdı. Bundan əlavə, sərdarın qarşısındakı metal sandığın üstündə cızıldıya-cızıldıya bir şam yanırdı. Sərdar məsələni türkcə söylədi, katib farsca qələmə aldı. Oxuduqdan sonra gəldi, sərdarın stolunun üstündəki möhürü götürüb möhürlədi.

Ertəsi gün düşdüyümüz Dizə kəndində qonaq olduğumuz evdə bir çox türkcə kitablar gördüm.Kəndlilərin türkcə yazdığını görmədim. Halq türk olsa da məzhəbə görə birindən fərqlidirlər. Hələ 1918-ci ildə İranda olduğum zaman bu qənaətə gəlmişdim. Bu səfər bu kənddə məzhəb yolu ilə aparılan təbliğatın əmələ gətirdiyi pis fikirlərin şahidi oldum.

Ev sahibi qoca bir adamdı. Şahların zülmündən,istibdadından bir xeyli bəhs etdikdən sonra coşdu, qəzəbləndi, boyun damarları şişdi, qışqıra-qışqıra dedi:

–Elə şahın sülaləsi həzrəti-Hüseynin başını kəsən məlun şümürün qəbiləsindəndir. Onun xəncəri indi də bu qəbilədədir. Bu qəbulə bu xəncərdən yaxa qurtara bilməz, suya salsalar da, qırsalar da, yandırsalar da, xəncər yox olmaz, yenə gəlib qəbiləni tapar.

1914-cü ildə hələ dava başlamamışdı, bir kəşfiyyat tapşırığı ilə sərhəddə dolanarkən Zanzak kəndində qulaq asdığım qoca ermənini xatırladım. O da eyni hiddətlə, qəzəblə qışqırmışdı:

–Ancaq Sarıqamış tərəflərdə keçmişdə bizim qırx min kilsəmiz vardı.

1920-ci il 9 may tarixində səhər tezdən Dizədən yola düşdük.Şahtaxtının tam qarşısında və Arazın qərbində Maku sərdarının sərhəd kəndi olan Ərəblər* yaxınında maşınımız qırıldı. Buranın hakimi və sərhəd komandiri sərdarın oğlanlarından 22 yaşlı Əliqulu xan bizi qarşıladı, qonaq elədi. Maşınımızın təmirini boynuna götürdü,bizi öz maşını ilə yola saldı.Ərəblər kəndində diviziya komandanlığından aldığım farsca bir teleqrafda–"əmr yoldadır, gözləyin"–deyə yazılmışdı.

---

* İran İslam Respublikasının Qərbi Azərbaycan ostanına daxil olan bu sərhəd məntəqəsinin adı indi dəyişdirilmiş, Poldəşt olaraq qəbul edilmişdir *(Tərcüməçinin qeydi)*.

III

NAXÇIVAN

Saat 13.30-da Araz körpüsünü keçdik və şahtaxtlıların səmimiyyəti ilə qarşılandıq. Buranın ziyalılarından İbrahim ağa hamı kimi bizi də qonaq elədi. 1918-ci ilin yayından tanıdığım İbrahim ağaya Qafqazın ən iri adamı deyərdilər. Kommunist Behbud Şahtaxtinskinin qohumu və bölgənin sayılan varlılarından idi.

10 mayda səhər şərurluların dəvətinə görə qatarla Yengicə qəsəbəsinə getdik. Qayıdanbaş paravoz xarab oldu. Naxçıvan stansiyasına mayın 10-da, səhər saat birdə yetişdik. Farsca teleqrafla əmr gəldi. Mənim Bakıya getməyimə ehtiyac qalmamışdı. Əmr gərəyincə mayın 10-da leytenant Kamil və Cəlal bəyi Bakıya yola saldım.

Araz Türk Hökuməti qüvvələrini və təşkilatlarını nümayiş etdirmək məqsədilə məmləkətdə bir səyahət proqramı hazırladı. Şimal tərəfdəki Dəvəliyə, cənub tərəfdəki Culfaya qədər gedib çıxdıq. Stansiyalarda xalq və əsgərlər məsud, rus və erməni təzyiqindən xilas olduqlarının nəşəsi içində bizi məhəbbətlə salamladılar. Dəvəlidə yeddi taburlarını, Yengicədə Şərur taburlarını təftiş etdik. Dəhnə boğazında xarab olmuş erməni hərbi qatarında ərzaq gördük. Gecə Məşədi Hüseynin evində qonaq qaldıq. Bu şəxs Şərur türklərinin qəhrəmanı sayılırdı. O, Ermənilərə qarşı keçirilmiş döyüşlərdə malı və canı ilə böyük fədakarlıq göstərmiş, cəsarət və şücaətlə döyüşmüş bir ağsaqqal idi.

16 mayda stansiyada məktəb şagirdləri,"Millətə müraciət"* şeir pasrçası ilə bizi yola saldılar. Şahtaxtındakı dostlarımızla vidalaşaraq Bəyazidə yola düşdük. Gələndə olduğu kimi qayıdanda da sərdarın məhəbbət nümayişinə şahid olduq.

* Məşrutiyyətdə Türkiyənin ibtidai məktəblərində oxunan "Anadolu yavrusu" kitabını Qafqaz türkləri də qəbul etmişdilər.

IV

ARAZ TÜRK HÖKUMƏTİ

Rus inqilabından sonra təşəkkül edən Araz Türk hökuməti Ordubaddan Gernibasar bölgəsinə qədər dağlarla Araz çayı arasındakı ərazini əhatə edirdi. Dərələyəz məntəqəsindən Şuşa və Cavanşir vasitəsilə Gəncə ilə əlaqəyə malikdir. Buralarda hər yerdə türklər sayca çoxluq təşkil edir. Keçmişdə orada da Türkiyədə olduğu kimi sənətkarlıq və ticarət ermənilərin əlində idi. Onların çoxu şəhər yerində yaşayırdı. Rus ordusunda əsgərlik öyrənirdilər. Türklər daha çox kənd təsərrüfatı ilə məşğul olur, ticarətdə də onlardan o qədər geri qalmırdılar. Gerilikləri milli təşkilastlanma baxımından daha bariz şəkildə gözə çarpırdı. Qədim dövrün Şərq-Qərb böyük karvan yollarının birinin üstündə olması, həm də Şimal-Cənub istiqamətində ən əlverişli keçid yeri olması Naxçıvanın əhəmiyyətini artırırdı. Kimmerlər, iskitlər (saklar) buralardan keçmişlər. Xəzər türkləri ilə ərəblər arasındakı müharibələrdə ordular buralardan keçmişlər. Lap qədim dövrlərdən bəri buralar türklərlə məskundu. Miladdan əvvəl Van dolaylarına iskan edilmiş haylar tədricən istila yolları üzərindən Göyçə göl dağlarına doğru çəkildilər. Naxçıvan sıra ilə Teymurləngə, qaraqoyunlu, ağqoyunlu padşahlarına qərargah oldu. Ağqoyunlular Şah İsmayıl Səfəvi ilə Naxçıvan yaxınlığında çırpışdılar. Yavuz (sultan Səlim) Təbrizdən qayıdarkən, IV Murad Təbrizə gedərkən buradan keçdi. Bu bölgə türklər üçün ideal bir yurd idi:subasar düzləri Araz çayının iki tərəfində yüksək yaylaları həm əkinçiliyi, həm də heyvandarlığı asanlaşdırırdı. Dəniz səviyyəsindən 700-800 metr yüksək olmasına baxmayaraq istisi çox olur. Düyü, pambıq, şərab, taxıl, duz başlıca məhsullarındandır.

Ruslar 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə Rəvan və

Naxçıvan xanlıqlarını pəncəsinə keçirdilər.I dünya müharibəsindən əvvəl əhalisinin sayı 180 000 nəfər idi.Türkiyə-Rusiya müharibələrində ermənilərin bir çoxu Türkiyədən çıxarılaraq buralara gətirildi. 1829-cu ildə 40000 adam çəkdilər. Erməni kəndlərinin çoxu qədim türk adları ilə xəritələrdə əks olunmamışdır. Yenə I dünya müharibəsindən əvvəl rəsmi statistika bu bölgədə 19000 türk, 3700 erməni ailəsinin olduğunu göstərirdi.

1905-ci ildə Rusiyada meydana çıxan erməni iğtişaşları türklərin gözünü açdı. İran inqilabı,sonra Türkiyədə məşrutiyyətin elanı, Rusiyada dövlət dumasının meydana gəlməsi qafqazlıları cəsarətləndirdi. Türkcə bir çox qəzetlər nəşr edilməyə başlandı. Bu qəzetlər sayəsində bir canlanma meydana gəldi, onların mədəni səviyyələri yüksəldi,ictimai ədalət fikri də inkişaf etdi.

Qafqaz türklərinin xalqları arasında dil fərqi, ləhcə, dialekt fərqi yoxdur. Bir Bakı kəndlisi ilə Naxçıvan kəndlisinin və bütün şəhərlilərin və İran Azərbaycanının oxumuş, oxumamışlarının, təhsil görmüşlərinin və təhsil görməmişlərinin dili eynidir. Qəzetlər zəhər kimi tənqid yazardılar. Milli məsələlər haqqındakı yazılardan bəzi nümunələr ("Molla Nəsrəddin"* satira dərgisindən):

1. Milli tərbiyə haqqında: İndi mənim yadıma düşür ki, analarımız əziz balalarını sevəndə və əllərində yuxarı atıb tutanda həmişə belə belə vətənpərəst nəğmələr oxuyurlar:

Mamani hay mamani
Eşşəklərin samani
Hani balamın tumani
Tumanı ağacın başında

---

* Müəllif oxucuda Azərbaycan haqqında daha dolğun təsəvvür yaratmaq məqsədi ilə Azərbaycan türkcəsi ilə (anlaşılmayan sözlərin izahını vermək şərti ilə) o dövrün məşhur və populyar satira jurnalı "Molla Nəsrəddin"dən aşağıdakı nümunələri verməyi məqsədəuyğun hesab etmişdir *(Tərcüməçinin qeydi)*.

At gətirin yendirin
Dayısı evinə göndərin

Sonra haman uşaqlar böyüyüb qocalarlar və axırda adama oxşar bir şey olarlar.

2. Milli müəssisələrə biganəlik:–İncinar Fərrux bəy hər bir dövlətindən savayı Qarabağda yarım milyonluq bir kəndi var ki, adına Hind arxı deyərlər. Bu kənddə balaca bir məktəb var. Uşaqların bir neçəsi yerdə həsir üstündə, bir neçəsi sınıq taxta üstündə oturub dərs oxuyurlar. Hərdən bir Fərrux bəy gələr kəndə,yazıq müəllim cırıq-mırıq paltarlı ayaqyalın uşaqları yığıb urus saldatları kimi aparıb düzər ağanın qapısına. Fərrux bəy çıxan kimi uşaqlar urus saldatları kimi birdən baş endirəllər. Sonra müəllim dilənçi kimi əlini açar Fərrux bəyin qabağına:

–Aman günü, ay ağa, bizə rəhmin olsun, bizə bir az kömək eylə.

Bəy hirslə cavab verir:

–Mən məktəbə bir kəpik verməm.

Dərgi (orijinalda qəzet) səbəbini belə izah edir:

Bir gün Fərrux bəyin anası oturmuş imiş akuşkanın qabağında, yeddi-səkkiz yaşında burnu fırtıxlı cındır-mındır məktəb uşaqları keçəndə xanıma baş əymirlər. Xanım Fərrux bəyə şikayət eyləyib ki, bu uşaqlar bir az da oxusalar daha bizə qul kimi itaət etməyəcəklər. Fərrux bəy zehinli adamdı, doğrudan da bilir ki, kəndlilər oxusalar gözləri açılacaq,o zaman işlər bir az özgə cür olacaq.

3. Varlılar və kasıblar: "Molla Nəsrəddin"in "Tazə həyat" qəzetəsində çıxan torpaq məsələsinə aid məqaləsinə cavabı.

Axırda "Tazə həyat" bunu da deyir:

Mülkədarlar gərək rəiyyətə pişrəvilik edib hər yerdə onun təlim və tərbiyə işinə tərəqqi və təməddün meydanına gəlməyinə səy etsin. Biz bu işlərin hamısını mülkədarlara

peşkəş elədik. Ancaq mülkədarlar kızkı (?) ellərinə ova gedəndə küçədə görüb deməsinlər: a köpək oğlu niyə mənə baş əymədin. Bircə bunu deməsələr kifayətdir. Qalan işlər hamısı mülkədarlara qurban olsun.

4.Ruslaşma məsələsi:–Rusiyada məşrutiyyət elan edildikdən sonra müsəlmanların hər yığıncağında biri ayağa qalxıb: "hökumət məktəblərdə qoymur ana dilimizi öyrənək" deyir, "Molla Nəsrəddin" onunla əlaqədar bunları yazır:

"Hələ məzəsi budur ki, bu nitqlər urus dilində söylənir. Bu sirdən də indiyədək heç kəs baş açа bilməyib. Bir saatlığa tutaq ki hökumət qoymur. Bəs ana dilimizi istəməyi, ana dilimizə məhəbbət etməyi, ana dilimizdən xoşlanmağı kim qoymur? Rus məktəblərində oxumuş iki müsəlman görmədim ki, bir-birilə müsəlmanca danışsınlar. Bəs kim bizi öz dilimizdən utanmağa, öz dilimiz ilə danışmağı ar bilməyə vadar edir? Hökumət nə vaxt müsəlmanı məcbur edib qızının adına Fatma əvəzinə Fatya qoysun, oğlunun Hasan adını dəyişdirib Qasanka eyləsin?

Dil məsələsində hökumət ermənilərə etdiyi rəftarın onda bir hissəsini bizə etməyib, 1883-də bağlanan erməni məktəbləri ancaq bir neçə il irəli açıldılar... İndiyə kimi heç kəs görməyib ki, iki oxumuş erməni bir-birilə rusca danışsın.

5. Erməni məsələsi:

Bi mərhəmət ayanlarına şükür xudaya
Bu sahib milyanlarına şükür xudaya
Millət qəminə baxmayan anzari-kərəmlə
İşani-zişanlarına şükür xudaya

İş bilməyən ancaq yemək içməkdən əlavə
Bu canlı dəyirmanlarına şükür xudaya
Bidad biradərlə olan qanına qəltan
Qafqazdakı qurbanlarına şükür xudaya

Xassə Bakı şəhrində o şöhrətli məkanda
Dərya tək axan qanlarına şükür xudaya
Xunxar olan əfradı beni nevinə daim
Bu vəhşi qarranlarına şükür xudaya

Qurd isə şağal isə biyabanda olurdu
Şəhr içrə bu heyvanlarına şükür xudaya
Gözlənməyən ədnalığın icadına ciddən
Himmət edən insanlarına şükür xudaya

Sakit oturan böylə cinayətlərə qarşı
Bu sahib vicdanlarına şükür xudaya
Bilməm nə zaman kahrın edər aləmi bərbad
Səbretdiyin avamlarına şükür xudaya

6. Sünnü və şiə məsələsi.–Sünnülərlə şiələr bir-birlərini sevməzlər, bir-birlərinə nifrət edərlər. Çar zamanında ruslar bu nifrətin davam etdirilməsini idarəçilik proqramına daxil etmişdilər. Məktəblərdə rus müəllimlər sünnü tələbə ilə şiə tələbənin bir-birilə danışmasını,bir yerdə gəzməsini qadağan etmişdilər. Bu görüşlər nəticəsində islamlar arasında nifrətin azalacağından qorxurdular... Qəzetlər acı-acı şikayət edirdilər.

V

ARAZ TÜRK HÖKUMƏTİNİN AZADLIQ MÜBARİZƏSİ

1917-cı il inqilabı rus boyunduruğu altındakı millətlərin istiqlalını elan etmələrinə bir fürsət yaratdı.Ermənilər çox tez bir zamanda birdən-birə Ərzincandan Gəncəyə qədər hakim olduqlarını zənn etmişdilər. Rus ordusundakı başqa millətlər evlərinə qayıtmış,ordunun bütün silah və təchizatı erməni əsgər və zabitləri ilə bir yerdə daşnaqların əlinə keçmişdi. Bəli, bu bir yuxu deyildi. Sanki allah istədiklərinin imkansızlığını ermənilərə felən göstərməyə iradə etmişdi.

Rus istilasının səbəb olduğu böyük itkiyə və geniş ölçüdə mühacirətə baxmayaraq, Şərqi Anadolunun dağlıq bölgələrinə sığınmış olan türklər və müsəlmanlar bu erməni qüvvələrini şərq vilayətlərimizdən sürüb çıxartmağa kifayət etmişdi. Üçüncü ordu komandanblığı qarşısında bir ordu olduğunu zənn etmişdi. Könüllülərin köməyini nizamlamaq üçün cəbhənin o biri tərəfinə mərkəz yaratmaq üçün zabitlər göndərmişdi. Ordu bir qədər gec hərəkət etdikdən sonra yalnız yüngül bir neçə tabur, bir neçə alay böyük şəhərlərimizi təmizləmə əməliyyatı üçün kafi hesab edilmişdi. Ermənilər Arpaçayına və digər yerlərə qədər bir müqavimət, bir qabiliyyət göstərə bilmədilər. Qarakilsədə əsas erməni ordusu məhv edilərkən məşhur quldur Andranik ağanın komandanlığı altında bir erməni qoşun hissəsi "rus mirası" deyərək İranın Xoy, Urmiyə ətrafını nəzarət altında saxlayırdı.

II diviziya İrana Araz boyundan keçərkən Naxçıvan yerli türklərin əlində idi.Ermənilər Qaratəpə civarında Yuxarı Noraşen* ilə Naxçıvan şəhəri arasında mühasirə vəziyyətində idilər. Bunlar quldur dəstələrinin təlimatı çərçivə-

---

* Müəllifin Yuxarı Noraşen olaraq qeyd etdiyi toponim Şərur rayonunda indi Oğlanqala kəndi adlanır *(Tərcüməçinin qeydi)*.

sində böyük Ermənistan xəyalı ilə türkləri hakimiyyət altına almaq üçün dayaq nöqtələri yaradaraq erməni ordusunu gözləyirdilər. Türklərun müqavilə təklifini ermənilər rədd etmişdilər. O zaman Naxçıvan istiqlalını qazanmışdı, əldə etmişdi.

1918-ci il atəşkəsindən sonra ermənilər ingilislərin köməyinə arxalanaraq Şərqi Anadolu ilə birlikdə Naxçıvan bölgəsini yenidən zəbt və istila etmək iştahına düşdülər: 10 dekabr 1918-ci il tarixində də qəfildən Araz türk hökümətinə qarşı hücuma keçdilər. Polkovnik Doluxanovun komandası altında erməni alayı Araz vadisi boyunca qanlı izlər qoyaraq Noraşen istiqamətində irəliləyərkən quldurbaşı Andranik Dərələyəz, Zəngəzur bölgələrində Türk və islam kəndlərini talan və qırğına uğradaraq təhdid edirdi. Doluxanovun keçdiyi yerlərdə etdiyi zülmü eşidən xalq çoluq-cocuqlarını İran tərəfə keçirdir və müdafiəyə hazırlaşırdılar. Amma hərbi təşkilatlanmadan məhrum,işləyib başını dolandır-maqdan başqa nöqsanı olmayan bu xalq bərabər olmayan şərtlərlə mübarizəyə atılarkən İrana müraciət etdi.

İran hökuməti 25 dekabr 1918-ci ildə ikisi müsəlman, ikisi erməni olmaqla İrəvana bir heyət göndərdi, təcavüzün dayandırılmasını tələb etdi. Digər tərəfdən naxçıvanlılar da bu vəziyyəti Şərura girmiş olan erməni alay komandirinə bildirmək üçün bir heyət göndərdi, nahaq qan tökülməsinə yol verilməməsini xahiş etdilər. Doluxanov heyət üzvlərini dinlədikdən sonra onları həbs etdi və dərhal Noraşen, Yengicə qəsəbələrinə hücuma keçdi... O, hökumətlərin məsələyə qarışmasından əvvəl işi həll etmək istəyirdi. Amma türk xalqının müqaviməti ilə qarşılaşdı, məğlub oldu, Dəvəli stansiyasına, İrəvanın yaxınlarına qədər qovuldu. İranın işə qarışması və türklərin müdafiə əzmi qarşısında erməni təcavüzü bir müddət dayandı.

Azərbaycan hökuməti Naxçıvan bölgəsi ilə yaxından

əlaqə saxlayır, onu özünün bir parçası olduğunu bəyan edir... İngilislər isə bu bölgəni ermənilərə verirdi. Amerikalılar da başqa cür düşünür. Amerikalı Haskel tərəfindən Azərbaycan Cümhuriyyətinin başçısına və Ermənistanın baş nazirinə ünvanlanmış Naxçıvanın idarə edilməsi haqqında bir məktub 22 sentyabr 1919-cu ildə "Azərbaycan" qəzetində nəşr edilmişdi. Bu yazıya görə 29 avqust 1919-cu ildə Haskelin Azərbaycan Cümhuriyyətinin başçısı ilə razılığa gəldiyi əsas maddələrin mühümləri bunlardı:

1. Naxçıvan, Şərur bölgələri bitərəf elan ediləcək. Bu bölgə bir amerkalı baş valinin idarəsində olacaq, yerli vəzifə sahiblərini bu vali təyin edəcək.

2. Azərbaycan və Ermənistan bu bölgədəki məmurlarını, əsgərlərini, araqızışdıranlarını geri çəkəcək.

3. Böyük Vedi müsəlman kəndinin əhalisi bitərəf bölgədə baş valinin münasib bildiyi bir yerə köçürüləcək.

Bu anlaşma həyata keçməmişdir.

Ermənilərin təkbaşlarına Naxçıvan bölgəsini işqal edə bilməyəcəyini yəqin edən ingilislər 1919-cu ilin dekabr ayında erməni əsgərlərini hind əsgərlərinin mühafizəsi altında Naxçıvan bölgəsinə gətirir, qarnizonlara yerləşdirirlər. İngilislərin bundan məqsədi nə idi? Bölşeviklərin qarşısından geri çəkilərkən bu yolu əmniyyət altına almaq mı idi, yoxsa daha mühüm bir siyasət mi nəzərdə tuturdular?

İngilis himayəsində çox zəif, ancaq ala bildiyinə imperialist bir millət adından Şərqi Anadoluya hakim olmaq kimi şirin bir xəyala düşmüşmü idilər? Qəti bir şey demək mümkün deyil, amma hər halda Sevr andlaşması üçün cəhd etmək bu deməkdi.

Bu xəyal ermənіləri də coşdurmuşdu. İllərdən bəri Sason dağlarında oturub həsrətində olduqları ingilis köməyi gerçək olmuşdu, çiyin-çiyinə gedirdilər.

Hindlilərin həmişəlik ermənilərə mühafizəçilik etməsi

mümkün deyildi. Bir gün bunlar çəkilib getdilər və çox keçmədən yerli əhali hərəkətə gəldi. Bir gecədə bütün qarnizonlar eyni anda basqın edilərək dağıdıldı.Takviyə qüvvələri silah və sürsat gətirən bir qatarı relsdən çıxardı,qırx pulemyot ələ keçirildi. Ermənilərin arası kəsilməyən hücumları geri oturduldu. Artıq ermənilər Naxçıvana hücum edə bilmirdilər. Şimal sərhəddində yaşayan qəhrəman vedililər səngər rolu oynayırdılar. Vediyə bizim Vedi deyirdilər.

VI

NAXÇIVAN ŞURA HÖKUMƏTİ

Mən Naxçıvandan ayrıldığım zaman orada vəziyyət çox yaxşı idi. Nizamlı təşkilatları, qüvvələri, birlikləri qibtə ediləcək dərəcədə idi. Nəşələrini ancaq yaxınlaşmaqda olan rus təhlıükəsi pozurdu. Bolşevikliyin nə olduğunu bilən yox idi. Bunu məmləkətdə aclıq və səfaləti yox etmək, hər kəslə insan kimi rəftar etmək olaraq zənn edirdilər. Naxçıvanlılar bu insani münasibəti şüar olaraq qəbul etmiş, Rusiyadan gəlmiş bir qrupa ehtiram göstərmiş,onları qonaq etmiş,öyüd-nəsihətlərinə diqqətlə qulaq asmışdılar.

Kommunist mitinqi: Mən orada olanda kommunist Behbud* Şahtaxtinskinin təşəbbüsüylə bir mitinq keçirilməsinə qərar verilmişdi... O zaman bizim kimi hamı nağaranı uzaqdan dinləyirdi: bu nağaraya görə bolşeviklər ədalət, insaf və şəfqət mücəssəməsi idilər, zalımların taxtını başına çevirmişdilər. Dünya cənnəti, qızıl əsr yaradacaqdılar. Azərbaycan faciəsi hələ oynanmamışdı. Rusiyada baş kəsənlər də millətlərə zülm edən və firavan həyat sürən çarın tərəfdarları idi.İngilisləri dünyanın xain və alçaq adamları kimi qələmə verirdilər. Budur, ustaca təbliğatın yaratmış olduğu ab-hava içində bir yaxşı adamlar mitinqi olacaq və kommunistlər tərəfindən nitqlər irad ediləcəkdi. Mən, vali Qarabəy, hərbi nazir və baş komandan vəzifəsində olan gənc,odlu-alovlu, cəsur bir insan olan Kalbalı xan ilə birlikdə bu mitinqdə iştirak etdik. Mitinqə ancaq 200 adam gəlmişdi. Kalbalı xanın evindən bizə oturmaq üçün stul gətirdilər. Əlbəttə, bolşevik

---

* Behbud yoldaş 1921-ci ildəki Qars konfransında Azərbaycan təmsilçisi idi. Müqavilənin imzalanması mərasimindən sonra qonaqlara bir ziyafət verildi. Behbud Şahtaxtinski ziyafətdəki nitqində bu diqqəti cəlb edən sözləri söyləmişdi: "Azərbaycan Türkiyə ilə Rusiya arasındakı əlaqənin bir halqasıdır. Şərqin oyanması üçün keçəcək insani məqsədlərin bir körpüsüdür. Halqadır iki tərəf asılmış çəkir. Bir körpüdür. Ruslar üstündə at qoşdurur." Bu sözlər ilk nəsil kommunistlərinin səmimiyyətini və necə aldadıldıqlarını göstərir.

mitinqi apararkən bizim stulda oturmağımız xoş olmazdı. Birinci Behbud yoldaş bir nitq söylədi. Zavallının təhsili rusca olub, özü də rus mühitində yaşamış olduğu üçün türkcəsi o qədər yaxşı deyildi. Behbuddan sonra təbrizli bir yəhudi kommunist söz aldı. Tovfiq Fikrətin "Qılınc" şeiri ilə sözə başladı. İran osmanlıcası ilə (türkcəsi mənasında işlətmişdir) danışdığı üçün xalq bir şey başa düşmədi. Bundan sonra ağ sarığı və xaki əbası olan Əhməd Mirzə Əli kanapenin (divan?) üzərinə çıxdı. Müsəlmanlar arasında aparılan bolşevik təbliğatının mənbəyini ifşa edir kimi danışdı: "Şura ilə, məşvərət ilə idarəçilik islamda əsasdır. Həzrəti ALLAH belə Adəm peyğəmbəri yaratmazdan qabaq mələikələri yığdı, bu cür bir adam yaradacağam, sizin fikriniz necədir, deyə sual elədi",–dedi. İndiyə qədər türk birliyi üçün gizlicə çalışdıqlarını, bundan sonra hər millət sərbəst olduğu üçün də bu gündən etibarən cəmiyyətlərini meydana çıxaracaqlarını söylədi. Türk ordusuna, Mustafa Kamal paşaya, Kazım Qarabəkir paşaya dualarla sözünü qurtardı. Mirzə Əli axund sözlərində ciddi və səmimi idi. Azad fikirli, zülmə, pisliyə düşmən, təmiz ürəkli bir türkdü.

Bundan sonra Kalbalı xan: "daha kim danışmaq istəyir",–deyə soruşdu. Çal bığlı kök və tösmərək bir adam Kalbalı xana üzünü tutaraq "mən çıxım orada nə söz danışım, Qızılları yığıb aparmısan. Gətir o qızılları camaata vermi,–deyim" deyincə ətrafdan "ağıllı danış" deyərək o adamın sözünü kəsdilər və götürüb apardılar. Bu da bolşevikliyi anlamağın başqa bir təzahürü.

Bolşeviklər hələ Cənubi Qafqaza gəlməmiş Çingiz xanın, Teymurləngin dərvişləri kimi bəzi kommunistlərini ölkənin hər yerinə yollamışdılar. Bunlar birinci dəstə idi. Bunların vəzifəsi bolşeviklərə rəğbət oyatmaq, keçmiş rus zülmünü unutdurmaq, bolşevizmdən rifah və xoşbəxtlik ümidində olmaq surətilə millətlərin Hariminə (?) girəcək gədiyi

aşmaqdı. Bunlar ehtimal ki etdiklərinin fərqinə varmırdılar. Səmimi, həqiqətpərəst, doğruluğu sevən yumşaq ürəkli, millətçi insanların arasından seçilmişdilər. İlk olaraq özləri inandırılmış və aldadılmışdılar. Bunların göndərildikləri yerlər, hərbin müsibətlərindən zərər görmüş, səfalətə uğramış yerlər idi. Ermənilər Naxçıvan bölgəsi xalqını bir neçə dəfə qaçmağa, köçməyə məcbur etmişdilər. Ölkədə etibar yoxdu, heç kim kapitalını,sərmayəsini təhlükəyə atmırdı.Məhsula pul verən yox idi. İqtisadi məhdudiyyət hamını sıxırdı. Bununla belə ölkə yenə "olar" ilə ötüşürdü, keçinirdi. İctimai əqidələri möhkəmdi. Hamı həddini, hüdudunu, birbirini tamamlayan, bir-birinə möhtac olan bir kütlə içində nizam-intizam, qayda-qanun olacağını bilirdi. Ona görə Kalbalı xanın qızına göz dikən adam yalnız qaldı.

Bu yeni idarənin adını islam məmləkətlərinə şura deyə təqdim etmişdilər. Türklərin azadlıq mübarizəsi illərinin qəzetlərindən "Şurayi-ümmət"i və "Quran"ın "Şura" ayəsini yada salan ad ilə şeytani məqsədlərini pərdələyirdilər.

Bütün Qafqaz müsəlmanları şura adını işlədirdilər.

Səmimi və avam bir insan olan bu kommunustlərlə Naxçıvanda çox mübahisələr etdik. Dünyanı cənnətə çevirəcəklər, insanlar mələikə olacaq, dünyada haqsızlıq edən insan qalmayacaqdı. Bunun mümkün olmadığını göstərəndə də: "Bəli, bu iş göydəki ulduzu yerə endirmək kimi çətindir və onun üçün bizim devizimiz ulduzdur" dedilər.

Naxçıvandan qayıdanda bolşevizm haqqında hələ məndə qəti bir qənaət hasil olmamışdı. Kənarlarda əsdirdikləri hava bizim vilayətlərdə də bəzi yüngül beyinləri sərsəmlətmişdi... Rusiyadan qayıdan əsirlərimizə də bu fikri aşılamışdılar, bunların hökmləri də şəxsi təəssüratlarına, hissərinə görə idi. Gördükləri, yaxud yaşadıqları dəhşətli günlərin təsiri altında bolşevikliyin, qəti və yaxın bir fəlakətdən xilas olmağın çarəsi, əlacı olduğunu təlqin edirdilər. 1920-ci ilin

yayında xarici işlər naziri və yoldaşları Bəyaziddə diviziya qərargahında olarkən Bahəddin bəy adlı bir keçmiş ittihadçını* saatlarca dinləmişdik. Rusiyada gördüklərini, anlatdıqlarını nəql etdikdən sonra bolşevik olmaqdan başqa çarə qalmadığı hökmü ilə sözünü qurtarmışdı. Qəti fikri bolşevikliyi könüllü olaraq qəbul etməyə hazırlamaq üçün hər həftə onun qızdırmalı bir fəaliyyəti gözə çarpırdı. Diviziya komandirim mərhum Cavid paşa zəkalı və məlumatlı bir şəxs idi. Uzun müddət Fransada yaşamış bir alpinistdi. Mənə diqqətlə qulaq asdıqdan sonra: "rənginə çox aldanma ki, fələk elə həmən fələkdir" demişdi.

* Osmanlı dövləti zamanında "İttihad və Tərəqqi" partiyasının üzvü və tərəfdarı olan şəxsə ittihadçı deyilirdi. Hələ 1889-cu ildə cəmiyyət adı ilə qurulmuş bu qurum sonralar firqə adını almışdı. Əli bəy Hüseynzadənin də bu partiyanın qurucularından biri olduğu qaynaqlarda göstərilməkdədir. 1918-ci ildə partiyanın adı dəyişdirilmişdir. Cumhuriyyət dövründə yavaş-yavaş aradan qalxmışdır. Çox vətənsevər bir partiya kimi türk siyasət tarixinə adını yazdırmışdır *(Tərcüməçinin qeydi)*.

VII

ERMƏNİLƏR İSTİLA HƏRƏKƏTLƏRİNƏ BAŞLAYIR

Ermənilər 1920-ci ilin iyununda Oltudan Ağrı dağına qədər olan bölgədəki türk çoxluqlarının yaratdıqları şuraları silah zoruna dağıtmağa başladılar, heç bir anlaşmaya yaxın durmadılar. İstədiklərinə çatmaq üçün istiladan başqa heç bir vasitə işlətmədilər. Belə hərəkət etməyə məcbur idilər. Çünki çoxluqların necə təhlükəyə çevrildiyini 1918-ci ildə Ərzincan və Sarıqamış arasında sınaqdan, təcrübədən keçirmişdilər. Məhv etmək və köçürmək yolu ilə özlərinin çoxluqlarının haskimiyyətini həyata keçirəcəkdilər.Ermənilərin bu təcavüzləri "böyük Sevr* Ermənistanı"nı yaratmaq istiqamətində silahlı təşəbbüslərinin bir başlanğıcı idi.Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti bu təcavüzlərin qarşısını almaq üçün silaha əl atmaqdan başqa çarə qalmadığını gördü... Gözləmə mövqeyi tutmaqla gündən-günə hərbi vəziyyətimiz daha təhlükəli bir hal alacaqdı. Ona görə 1920-ci ilin 20 iyununda hərəkat əmri verildi. Ancaq qəflətən bolşeviklərin xarici işlər komissarı Çiçerin yoldaşın bir vasitəçilik məktubu gəldi. Bu məktubda sərhədlərin millət əsasında cızılacağı bildirilirdi. Türkiyə hökumətinin də istədiyi bu idi, ona görə dərhal hərbi hərəkatı dayandırdı.

Türkiyənin bu anlaşma fikirlərinin əksinə ermənilər planlarını icra etməkdən, yəni təcavüzdən vaz keçmədilər.Qars və Ərdahanda müsəlman idarə təşkilatlarını bircə-bircə yıxaraq sərhədlərimizə yaxınlaşırdılar. Ermənilərin Çiçerinin təkliflərinə məhəl qoymadan hücumu davam etdirmələri ruslarla məsləhətli bir döyüş mənzərəsi yaratmışdı. Həqiqətən də müsyo Çiçerin türklərin əlini-qolunu bağlamış, amma ermə-

* 10 avqust 1920-ci ildə Paris ətrafındakı Sevres məntəqəsində Osmanlı dövlətinin I dünya müharibəsinin bitməsi ilə əlaqədar itilaf dövlətləri ilə imzaladığı sülh müqaviləsi *(Tərcüməçinin qeydi)*.

nilərin əlindəki dəhrəni almamışdı.

O zaman şərq cəbhəsində olan xarici işlər nazirimiz Ermənistana Çiçerinin təklifini xatırlatdı, hücumların dayandırılmasını tələb etdi, ancaq bir cavab ala bilmədi.

Şərq cəbhəsi komandanı da bu vəziyyəti Qafqazdakı 11-ci rus ordu komandanlığına bilıdirdi, bundan da bir fayda olmadı. Çünki bolşeviklərin Qafqazdakı vəziyyəti xarab idi. Azərbaycanla, Qarabağla əlləşirdilər. Bu vəziyyətdə ermənilər türkləri əzmək üçün həm ingilislərdən, həm də ruslardan himayədarlıq umurdular. İngilislərlə ermənilərin siyasəti bəlli idi, ancaq rusların nə istədiklərini anlamaq çətin idi. Bununla belə hökumət heç nədən şübhələnməyərək rusların səmimi olduğunu qəbul etmişdi. Amma sonrakı hadisələr rusların ikiüzlü bir siyasət yürütdüklərini, bu təhlükəli taktikanı izlədiklərini ortaya çıxardı: İki tərəf bir birini qıracaq, dəymiş armud kimi ikisi də birdən bolşeviklərin ağzına düşəcəkdi... Ruslar özlərini ermənilərə şirin göstərmək üçün mümkün olduğu qədər hər şeyə baş vururdu. Moskvada bizimlə dostluq müqaviləsini imzalamaq üçün Çiçerinin ilk şərti Van və Bitlis vilayətlərinin ermənilərə verilməsi, orada yaşayan müsəlman əksəriyyətin Anadolunun içərilərinə köçürülməsindən ibarət idi.Çiçerin bu təklifi ilə yalnız şərq vilayətlərini almır,eyni zamanda Türkiyə dövlətinin binasını təməlindən sarsıtmaq üçün onu milyonlarca insanın köçürülməsi zamanı meydana gələcək iqtisadi, sosial və hərbi fəlakətlərə düçar etmək istəyirdi.

QEYD: Bu planın rus idarəçiləri tərəfindən indi də davam etdirildiyi müşahidə edilməkdədir. Bu gün Rusiyanın şərq vilayətlərimizə maraq göstərməsi bu böyük siyasətin davamından başqa bir şey deyildir. Bilirlər ki, türklər bolşevik idarəsində yaşamaq istəməzlər, və fikirləşirlər ki, belə bir vəziyyətdə dörd milyon yarım, beş milyon insanın Anadoluya doğru mühacirətinə səbəb olmaq yolu ilə Türkiyəni əzmək, səfalətə düçar etmək, bəlkə bəlcə onun xarabalarında nifaq toxumu səpmək və yetişdirmək mümkün olacaqdır.

VIII

NAXÇIVANA HƏRBİ YARDIM

1920-ci il iyulun əvvəllərinə qədər ermənilər Qars, Sarıqamış, Iğdır bölgələrini işğal etmişdilər. Dərələyəz, Zəngəzur bölgələrindəki müsəlman kəndlərini dağıtmışdılar. İşğal növbəsi Naxçıvana çatmışdı. Naxçıvan bu bölgədəki türk hökumətlərinin ən güclüsü idi. Ermənilər naxçıvanlıların Azərbaycanla əlaqələrini kəsməyi lazım bilmişdilər. 1920-ci il iyulun 1-də Zəngəzur bölgəsinə gələn bolşevik süvarilərinə hücum edərək onları qaçırmış, Əngələvit şəhərini (indi qəsəbədir) almışdılar.

Naxçıvan hökumətinə qarşı ermənilərin hücum hazırlıqları diqqəti çəkəcək dərəcəyə çatdı. Bəyaziddən mayor Əli Dəmir bəy (mərhum polkovnik Dəmir Əli bəy deyil) zəif tərkibli iki taburla Naxçıvana göndərildi. O zaman əslində bütün taburlarımız yeni formalaşmaqda idi.O zamanlar bolşeviklər Azərbaycan Müsavat hökumətini məğlub edərək ölkəni işqal etmişdi, qaça bilənlər İran və Naxçıvana pənah aparmışdılar. Bu səbəbdən Naxçıvanda siyasi hava dəyişmişdi.

İndiyə qədər naxçıvanlıların müdafiəsini təşkilatlandıran ordumuzun dəyərli zabitlərinin başında mərhum Xəlil bəy dururdu. O da naxçıvanlıların güdməyə başladıqları ermənilərlə anlaşmaq, müqavilə bağlamaq siyasəti ucbatından istefa verməyə məcbur olmuşdu.

İşlər bu vəziyyətdə ikən Navçıvan bölgəsi müfəttişi titulu ilə oraya getmək, bilavasitə ermənilərin təcavüzlərinə qarşı ölkənin, bölgənin müdafiəsini təmin etmək əmrini aldım.

5 iyul 1920-ci il tarixində Bəyaziddən hərəkət etdim. Yolda bolşeviklərdən qaçmış Azərbaycan ordusu süvarilərinə rast gəldim. Türkiyəyə qaçqın kimi gedirdilər. İki saat onların anlatdıqları tüklər ürpərdici faciənin hekayətinə qulaq asdım. Heç bir yerdə vaxtı itirməyərək gecikmədən sürətlə

Naxçıvana gəldim.

Yuxarıda dediyim kimi Naxçıvandakı siyasi hava bu səfər bambaşqa idi. Keçmişdəki sərin bolşevik havası bu dəfə müdhiş bir fırtına halını almışdı. Azərbaycandakı bolşevik zülmü erməni təhdidini yaddan çıxarmışdı, rus zülmünün yanında erməni zülmü sanki yalan olmuşdu. Naxçıvanlılar türkləri ruslarla müttəfiq olmaqda ittiham edirdilər. Naxçıvanın çox güclü və qəhrəman bir türk şəhəri (kənd olmalıdır) olan Nehrəmdə bir yığıncaq keçirildi. Azərbaycanın düçar olduğu fəlakət izah edildi, bolşeviklərə lənət oxundu. Açıqca "Türkiyə özünü xilas etmək üçün bizi qurban verir, əgər bolşeviklərin xatirinə hücumdan vaz keçməsəydilər, bu gün iki düşmən arasında qalmayacaqdıq",–dedilər.

Naxçıvanın xan, Azərbaycan, Osmanlı partiyaları bolşevik təhlükəsi qarşısında birləşmişdilər. Ermənilərlə dil tapmaq, birlikdə bolşeviklərə müqavimət göstərmək istəyirdilər. Amma ermənilərin nə fikirdə olduqlarını bilən yox idi. Milli Şura tərrəddüd içində idi. İrəvana göndərilən heyəti ermənilər həbs etmiş və bir cavab da verməmişdilər.

Bolşeviklərin istila etdiyi Azərbaycanın valisi Qara bəy hələ Naxçıvanda idi. Bir süvari alayı, bir piyada taburu, bir dağ bateriyası, bir generalı və bir çox zabiti buraya yerləşmişdilər. Azərbaycanın bir vilayəti olan Naxçıvanın ana vətən Azərbaycan üçün çalışması, istilaçılara qarşı ermənilərlə əlaqə yaradıb istiqlalını müdafiə etməsi kimi doğru bir prinsip izləyirdilər. Fəqət təəssüf ki əslində bu prinsip bir nəzəriyyə olaraq qaldı. Belə ki, əvvəla ermənilərin mənfəətinin harada olduğunu anlayacaqlarını düşünürdülər, ikinci xətaları da ermənіləri səmimiyyətlərinə inandırmaq üçün silahları təslim etmək, müqavimət göstərməmək istəmələri idi. Üçüncü olaraq silahlı qüvvələrini müqavimətə sövq və təşviq etməmizə mane olmaq üçün əleyhimizə təbliğat aparmaları, bizim əlimizdə olan sursat, iaşə malları və pul kimi mü-

dafiə vasitələrini bizdən almağa cəhd etmələri idi, yəni bizi də üçüncü dərəcədə bir düşmən sayırdılar. Bizim tezisimiz hər kəsə qarşı güclü olaraq qalmaq idi. Ermənilər anlaşmaya məcbur etmək üçün məğlub olmamaqdan ibarət bir yolla getmək idi, məntiq və hərbi prinsiplər bunu tələb edirdi. Amma naxçıvanlılar arasına panika düşmüşdü. Dediyimiz sözlərin hamısının öz məqsədlərinin əleyhinə olduğunu irəli sürürdülər. Bütün bunlara baxmayaraq, ermənilərə qarşı müqaviməti təşkilatlandırmaya çalışmaqdan geri durmadıq. Mayor Əli Dəmir bəyi bir tabur və iki səhra topu ilə şimal sərhəddindəki Dəvəliyə, qəhrəman vedililəri dəstəkləmək üçün göndərdim. Bundan əlavə, Qaralar və Şərur milis taburları ilə də möhkəmləndirdim. Bir taburumuzu 100 km genişliyindəki şərq cəbhəmizə Zəngəzur, Dərələyəz istiqamətlərinə qarşı istifadə etmək üçün ümumi ehtiyat olaraq Naxçıvanda saxladım. Milis taburlarının əmrlərimizi quzu kimi itaətlə yerinə yetirmələri ümidlərimizi artırmışdı. Emənilərin qabağını alandan sonra bir problem qalmayacaqdı.

Bolşevik təhdid hərəkətlərinin Naxçıvanda bu qədər gurultulu əks-səda verməsinin başlıca səbəbi casusların və gizli qüvvələrin yaydığı şayiələrin bais olduğuna şübhə yeri qalmırdı. Amma hazırlıqsız, təşkilatsız, vasitəsiz bu kimi mənəvi təcavüzlərin qabağını almaq mümkün olmurdu. Bütün cəhdlərimizi müdafiə işlərinə həsr etməkdən başqa bir şey edə bilmirdik.

IX

ERMƏNİLƏRİN NAXÇIVANA HÜCUMU

Təbir caizsə hökumətlə sevqi-idarə təşkilatı arasında bu fikir ixtilafı davam edərkən 1920-ci il 11 iyul səhər saat beşdə ermənilər Vedibasar* cəbhəsindən hücuma keçdilər. Bu xəbəri eşidən kimi Naxçıvandakı ehtiyatımı da Dəvəliyə göndərməyi qərara aldım. Bütün şərq cəbhəsini milislərə etibar edərək bütün ehtiyatı cəbhəyə yaxın yerdə cəmləşdirəcəkdim. Beləcə vəziyyətə görə müdaxiləyə hazırlıq görürdüm. İlk qatarla iki piyada bölüyünü, bunun ardınca Naxçıvan milis taburunu, Azərbaycan piyada taburunu, iki dəzgahlı pulemyot və bir dağ topunu sevk etdim.

11 iyulda düşmən qüvvələri 2000 piyada və on top olaraq təxmin edilmişdi,ancaq bu gün düşmən mövqelərimizə yaxınlaşmaqla kifayətləndi.

12 iyul səhər Əli Dəmir bəydən bu raportu aldım: "Təkmil Vedi cəbhəsində sakitlikdir. Çünki hələ düşmən ortaya çıxmamış milis dəstələri mövqelərini tərk etdilər". Bu xəbər bir fəlakət işarəsi idi. Qəhrəman vedililərin** bir güllə atmadan geri çəkilmələri inanılmaz bir hərəkət idi. Amma təəssüf ki doğru idi. Naxçıvan hökuməti oturduğu ağacın budağını kəsdiyini bilmirdi.

Naxçıvan idarəçilərinə belə təhlükəli bir oyunun zərərlərini başa saldım. Azərbaycanlı general Həbib Səlimov ilə Kalbalı xanı süvari alayı ilə birlikdə cəbhəyə göndərdim. Belə sözə baxımlı olduqlarına, fikrimi qəbul etdiklərinə əsaslanaraq sevinmişdim. Bu ümidlə belə bir müharibə planı hazırladım: Mayor Əli Dəmir bəyin birliklərini Dəhnə boğazına çəkərək şərqdən arxasının kəsilməsi təhlükəsindən xilas

---

* Araz vadisdindəki bölgələrin bəzilərinə onları suvaran böyük çayların adı verilmişdir: Zəngibasar, Gernibasar, Vedibasar kimi

** Amerikalı Haskelin hələ 1919-cu ildəki planı ermənilərin əskidən bəri vedililərdən çox qorxduqlarını göstərir.

etdim. Ehtiyat hissələr də burada toplanacaqdılar. Mövqeyimizin üstünlüyündən istifadə edilib buradan düşmənə müqavimət göstəriləcəkdi.

13 iyulda düşmən Dəhnə boğazı qarşısına gəldi. 14 iyulda böyük bir qüvvə ilə hücuma keçdi. Qarşısında bizim dörd piyada və bir pulemyot bölüyümüzdən başqa bir qüvvə görmədi.

HİCRƏT: Vedibasardan başlayaraq cənuba doğru bütün xalq ev-eşiyini, yurd-yuvalarını ataraq qoyub qaçırdı. "Milislər müqavimət göstərməsin" deyənlər bunu düşünə bilməmişdilər. Milislərin ermənilərə qarşı müqavimət göstərməməsi asandı, asan olmayan çoluq-çocuqlarını onların insaf və mərhəmətlərinə etibar etməkdi. Bütün məmləkət boşaldılıb ermənіyə təslim edildikdən sonra onlardan bərabər hakk, hüquq istəmək üçün nəyə əsaslanacaqlardı.? O zaman ermənilər çox əjdaha idi, "bizimlə birlikdə bolşeviklərə müqavimət göstərmək istəyirsiniz milis taburlarınızı general Nazarbekovun əmrinə verin" deməzlərmi?

Mühacir qafilələri Şahtaxtı körpüsünə dayanmışdı. İranlılar qoymurdular camaat körpüdən keçsin.

Milislər tüfəng çiyinlərində üç cərgə aşırma patrondaşla uşaqlarının əllərindən tutmuş, körpüdən keçmək üçün arabalar, davarlar, sürülər arasında növbə gözləyirdilər. Körpünün açılmasını, mühacirlərin erməni təcavüzündən xilas edilməsini xahiş etmək üçün Ərəblər kəndindəki Bəbir xanın yanına bir zabit göndərdim.

Şahtaxtı stansiyasında paravoza bir vaqon bağladaraq Şərur düzündəki vəziyyəti yerində görmək, Şahtaxtının şimalındakı mövqeləri öyrənmək məqsədilə o biri stansiyaya qədər getdim. Bir adama da rast gəlmədim. Əhali zirehli qatar təhlükəsi səbəbi ilə dəmir yolundan uzaq olan şose yol ilə çəkilirdilər. Zirehli qatara qarşı partladılacaq nöqtələri təyin etdikdən sonra Şahtaxtına qayıtdım.

Başda mayor Əli Dəmir bəy olmaqla dəstələrimiz özlərini fəda edərcəsinə qeyrət və nümunə göstərmiş, düşmənlə üzüzə qalmış, çəkilən xalqı qorumuşdu. Yengicə və Quşçu Dəmirçidə anbarlara yığılmış sursatımızı, qoşqusu olmayan bir topumuzu qadınlar öz əşyalarını bir tərəfə ataraq daşıyırdılar.

Birinci dünya müharibəsində başımıza bəla olan şinayder səhra topları burada da bizi tapmışdı. İkinci mərmidən sonra havaları qaçmışdı. Nasos yoxdu,artileriya ustası yoxdu, öküzdən başqa topu dartmağa bir vasitə yoxdu. Bunlar da mühacir qafilələrinin arasında və hətta onların gerisində idi.

Şahtaxtı şimal bölgəsi milislərindən artıq bir xeyir gözləmək olmazdı. Nehrəm taburlarının Şahtaxtına göndərilməsini Milli Şuradan xahiş etdim. Yanımda yalnız 40-50 nəfərlik bir piyada bölüyümüz vardı. Naxçıvan və Azərbaycan dəstələrindən xəbər yoxdu (Bunların Naxçıvana çəkildiyini sonradan öyrəndim).

Milli Şuraya bu teleqrafı yazdım: Bu vətən sizindir,biz köməkçiyik, vətəninizi ermənilərə peşkəş etmək istəmirsinizsə, əsgər göndərin, yoxsa mən də qüvvələrimi geri çəkərəm. Bu teleqrafdan sonra Milli Şura ilk iş olaraq gecə yarısı silahlı adamlar göndərib hərbi anbara, dəmir yoluna həbs qoydu.

X

ŞƏRUR ŞAYİƏSİNDƏN SONRA

Bir insan selinin gəlib doluşduğu körpü başına düşmənin yaxınlaşması və atəş açması fəlakət olardı. Ona görə də əldə mövcud olan piyada bölüyünə körpünün üç km şimalındakı təpələri müdafiə etmək, qərargah əsgərlərinə də körpü başında nizam-intizamı təmin etmək tapşırığı vermişdim. On minlərlə qaçqının arasında pis və təcavüzkar ünsürlər də var idi. Hələ sərhəd qapısı açılmamışdı. Teleqraf və telefonla bir neçə dəfə rəhmətlik Maku sərdarına acı sözlər dedim. Nəhayət, gecə yarısı körpü açıldı. Mühacirlər bir-birini ayaqlaya-ayaqlaya keçməyə başladılar. Bu keçiş o biri gün gecə yarısına qədər 24 saat davam etdi.

15 iyul axşamı hərbi dəstə Şahtaxtında toplandı. Mövcud qüvvəmiz 197 piyada, 28 pulemyot, 17 süvari, 17 topçu və on beş zabitdən ibarət idi.

Mayor Əli Dəmir bəy bitkin bir halda gəlmişdi. O qədər qışqırmağa məcbur olmuşdu ki, səsi tamamilə batmışdı, danışa bilmirdi, qəzəb və hiddəti hələ keçməmişdi. Çox çətinliklə bunları söylədi: "Bizə ermənilər deyil, nə etdisə siyasətçilər etdi. Ermənilər dalımızca atlı kimi gəlirdi, biz yüyürdükcə onlar da yüyürdü"–dedi.

14 iyul panikasını təşviq edənlərin başçısı Kalbalı xan general Həbib Səlimov ilə birlikdə 16 iyulda dörd milis taburu ilə Şahtaxtına gəldi. Ayrı qərargah qurdu, mənə bu ultimatumu verdi: "Cəbhələri gücləndirmək arzusunda isəniz, vətən və millət adına tabeliyinizdə olan sürsat və topları və hərbi ləvazimatı mayor Səfiyevə təslim etmənizi acizanə surətdə xahiş edirəm".

Bu kağızı gətirənlə aşağıdakı cavabı göndərdim: "İstədiyi şeylər onları düşmənə qarşı istifadə etməyi bacaranlara məxsusdur".

Bu gərginliyi yaratmağın səbəbi üzərində çox baş sındırdım, yerli adamlarla söhbət etdim. Başa düşdüm ki, ermənilərə atəşkəs müqaviləsi imzalamağı təklif etmişlər. Bu təklifin ermənilər tərəfindən qəbul olunmasına bizim orada olmağımız mane olacaq fikri ilə bizi içlərindən çıxarmaq istəyirlər. Bunu açıqca öz həmşərilərinə ifadə edə bilmədikləri üçün sursat verməmək, topla kömək etməmək adı ilə bu məğlubiyyətə səbəb olduğumuzu irəli sürürdülər. Vəziyyət bu yerə gəlib çıxdıqda bir basqına, suiqəsdə təşəbbüs etmələri ehtimalı da meydana çıxırdı. İki yüz məhmətciyin (yəni türk əsgərinin) dörd milis taburu ilə təslim alınmasını mümkün hesab edə bilərdilər. Ancaq unudurdular ki, tək bir məhmətciyin sevgisi yalnız dörd milis taburunun deyil, bütün qafqazlıların könüllərini fəth edirdi .

Leytenant Səadettini milis taburlarına göndərdim. Silah, tüfəng piramidalarını dəmir yolunun o tərəfindəki çəmənliyə köcürmələrini, və oraya heç kimi buraxmamağı tapşırdım. Taburlar Kalbalı xanla məsləhətləşmədən arzularımızı yerinə yetirdi və bizim əsgərin olduğu yerdən uzaqlaşdı. Buna görə də, deyəsən, Kalbalı xan kimin milislərə güvənə biləcəyini anlamış olacaqdı ki, ertəsi gün taburları Şahtaxtında qoyaraq Naxçıvana getdi.

* * *

Siyasətçilərin işi azdıraraq hərbi hərəkata qarışmaları orduda narahatlıq yaratmışdı.

11-ci diviziya komandiri mərhum Cavid paşa Naxçıvan Milli Şurasına bizim vasitəmizlə bu teleqrafı göndərdi: Naxçıvanlıların bu son ayda siyasi intriqalara başları qarışaraq Türklər...əleyhinə söylədikləri sözlər və elədiyi işlər ürəyimizi dağladı. Zabitlərim gördükləri ağır rəftara qarşı soyuqqanlıqlarını qoruyurlar. Buna baxmayaraq biz yenə əlimizdən gələn köməyi etməyə başlamışıq. Pis qəbul olunmağımıza rəğmən yenə son vəzifəmizi yerinə yetirib ondan sonra Naxçı-

vandan çıxacağıq. Dəfələrlə etdiyiniz müraciətlərə görə mülki və hərbi təşkilatınızı yaratmaq üçün Xəlil bəyi göndərdik. İş görmək əvəzinə partiya mübarizəsinə başınız qarışdı və nəhayət, onunla da yola getmədiniz. Təkrar müraciətiniz üzərinə dəyərli yoldaşımızı oraya göndərdik. Naxçıvanlıların ermənilərə qarşı atəşkəs müqaviləsi bağlamaq təklifi ancaq mühacirlərin sağ-salamat körpüdən keçməsi işinə fayda verdi.Düşmən düşməninin halını bilməz. Ermənilər də Şahtaxtında böyük bir müqavimətlə üz-üzə gələcəklərini zənn edib hələlik əldə etdikləri ilə kifayətləndilər. Müfrəzəmiz* bu fürsətdən istifadə edərək Şahtaxtı körpüsünə hakim təpələri möhkəmləndirdi, camaatın evlərini mühafizə altına aldı, İrana keçirilən milis qüvvələrini toplamağa çalışdı. Tabur komandirləri gəldi, əsgərlərini toplamağa vəd verdilər, ancaq bir daha gözə görsənmədilər.

---

* Ərəb mənşəli Osmanlı dövrünə aid olan indi istifadə dairəsindən çıxmış hərbi termin. Müfrəzə xüsusi bir vəzifəni yerinə yetirmək üçün təşkil edilmiş hərbi qüvvə, hərbi hissə mənasını ifadə etmişdir *(Tərcüməçinin qeydi)*.

XI

ERMƏNİLƏRİN MƏKTUBUNA NAXÇIVANLILARIN CAVABI

19 iyulda Azərbaycan hərbi dəstələrinin komandanı general Həbib Səlimov Şahtaxtına gəldi,naxçıvanlılar adından mənə bir xahişnamə verdi.Ermənistana gedən nümayəndələrin geri qayıtmasından sonra ümumi komandanlığı yenə mənə verəcəklərini, məni Naxçıvan Milli Şurasına üzv seçdiklərini, zabitlərə şəkər göndərəcəyini söylədi.

Yenə bu axşam, naxçıvanlıların heyəti İrəvandan qayıtdı. Məni də müzakirələrdə iştirak etmək üçün Naxçıvana dəvət etdilər. Gecə yarısı oraya çatdım.

Ermənilərin atəşkəs şərtlərinin ən mühümləri bunlardır. (Assur krallarının kitabələrinə nə qədər bənzəyir):

1. Bütün Naxçıvan Araz hökumətinin ərazisi erməni hökumətinə birləşdiriləcək. Əhali erməni hökumətinin rəiyyəti, təbəəsi (İspartalıların Heliotləri kimi) olaraq qalacaqlar, bunu qəbul etməyənlər, istədikləri yerlərə gedə biləcəklər.

2. İki həftə içində müsəlmanlar erməni hökumətinə hər biri əlli min manat* qiymətində üç yüz at, hər biri otuz min manat qiymətində iki yüz inək, bu ayın içində 300000 put buğda pulsuz, bundan əlavə hər putu iki min manat hesabı ilə və pul ilə 300000 put buğda, hər putu üç min manat hesabilə iki ay ərzində 100000 put düyü verəcək.

3. Dəmiryollarının təmiri üçün işçi qüvvəsi veriləcək.

4. 1919-cu ildə erməni hökumətindən zəbt edilən silahlardan başqa hər iki evdən bir silah hesabı ilə 1500-dən aşağı olmamaq şərtilə tüfənglərini təslim edəcəklər.

QEYD: 30000 müsəlman evi olduğu təsdiq edilir.

5. 24 saat ərzində əsgər silah-sursatını təslim edəcək.

6. Yuxarıdakı təkliflərə əməl edilincəyə qədər hər şəhərdən beş, hər kənddən üç nəfər girov olaraq verilməlidir.

7. Cavab üçün 60 saatlıq möhlət verilmişdir.

---

* Çar Rusiyası dövründə 10 manat bir rus qızılı idi.Put isə təqribən 16 kq idi.

20 iyul səhərisi Milli Şura toplandı. Qələbəlik bir xalq kütləsi də Şura binasının qarşısında nəticəni gözləyirdi. Ermənilərin bu qəbul edilməsi mümkün olmayan şərtləri qarşısında siyasətçilər başlarını itirmiş,xalq qəzəblənib dəliyə dönmüşdü. Cəhri kəndindən gəlmiş vətənsevərliyi ilə məşhur Kərbəlayi Kərəm adlı səksən yaşlı ahıl bir kişi silahlarını qurşanmış halda məclisə girdi, heç kimdən icazə almağı lazım bilmədən açdı ağzını, yumdu ğözünü, üzvlərə demədiyi qalmadı, hamısı quzu kimi qulaq asdı, ondan sonra üzvlərdən biri "Kəlbə Kərəm düz deyir",–deyə danışmağa başladı:

Nəhayət, ermənilərə belə bir cavab hazırlandı:

Ermənistan Naxçıvan və Şərur həvalisində gələcəkdə qanlı hadisələrə son vermək məqsədilə və bu ərazidə xalqın mühacir olması ilə əlaqədar Naxçıvan Milli Şurası bunları müsəlman əhalisi tərəfindən təklif edir:

1. Müsəlman əhali bu ərazinin Ermənistanın bir parçası olduğunu o zaman qəbul edər ki, Dəhnə boğazından Ordubada qədər olan ərazinin müsəlmanlarına istiqlal verilsin.

2. Bu məsələnin həll edilməsi üçün Naxçıvan və Şərur müsəlmanları İrəvan şəhərində bəlli bir gündə iki tərəfin nümayəndələri və müttəfiq hökumət səfirlərindən birinin sədrliyi ilə müzakirə olunsun.

3. Erməni hökuməti bizim şərtlərimizi qəbul edərsə,o zaman tərəflər arasında məsələ həll olununcaya qədər atəşkəs elan olunsun.

4. Təklif olunmuş şərtlərin qalan on beş maddəsinə indilik cavab verməyərək Erivanda əvvəlki maddənin müzakirəsi günü həll olunsun. 20.VII.1920-ci il..Naxçıvan Milli Şurası sədri Cəfərqulu xan.

Bu arada mən də milis qüvvələrinin yenidən toplanması, inzibat altına alınması üçün qəti əmrlər verilməsini şuraya təklif etdim. Dərhal qəbul edildi. Bu işləri həyata keçirmək üçün şəxslər təyin olundu. Mən Naxçıvandan çıxanda o şəxslər otelin çayxanasında nərd atırdılar.

XII

ERMƏNİLƏRİN TƏKRAR HÜCUMA KEÇMƏSİ

Ermənilərin verdiyi möhlət 22 iyulda başa çatdığı zaman müfrəzəmiz Araz çayı ilə Qıvraq kəndi arasında Şahtaxtının şimalında dayaq nöqtələrindən ibarət bir mövqe hazırlamış vəziyyətdə idi. Müdaxilə etməməklə yanaşı milislərin Qıvraq kəndinin şərqi ilə Dağlar arasındakı mövqelərini dolanmış və müdafiə işlərinin təşkil edilməsi haqqında məlumatlandırmışdım. İstehkam hazırlamaq üçün qazma və bel vermiş, general Həbib Səlimov ilə də müdafiə planı ilə əlaqədar görüşmüşdüm. Bu minvalla əməkdaşlığı təmin etmiş olıduğumu zənn edirdim.

23 iyulda ermənilər zirehli qatar və kiçik piyada kəşfiyyat dəstəsi ilə milislərin cəbhəsini yoxlamağa başladı, amma milislərin qanını cuşa gətirmiş olacaq ki, nə qədər atlı milis varsa hamısı cəbhələrinin qarşısındakı Püsyan kəndi istiqamətində hücuma keçdilər. Bu hərəkətin məqsədini anlamaq üçün Həbib Səlimovun idarəsinin yerləşdiyi kəndə getdim. General da milislərin nə etdiklərini və düşmənin vəziyyətini hələ öyrənə bilməmişdi. Milislər döyüş planından kənara çıxaraq özbaşına irəli atılmışdılar.Geniş düzənlik cirit meydanına bənzəmişdi. Tüfəng səsi yox.., düşmən yox, iskit üsulu hücum təlimi keçirdilər,ara sıra gələn raportlarda bu cümlələr var:

–Davanın şirin yerindəyik,sursat göndərəsiniz.

* * *

24 iyul saat 16-30-dan etibarən ermənilər milislərin cəbhəsinə hücuma keçdilər. Qüvvələri təxminən 2000 piyada, 200 süvari və 8 topdan ibarətdi. Müfrəzəmizin cəbhəsini 1500 metrə uzaqdan müşahidə etməklə kifayətləndilər. Əlimizdə olan iki səhra topu ilə düşməni dayandıracaq bir atış edə